

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ
(ਸਮੇਸਟਰ ਤੀਜਾ)

ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਯੂਨਿਟ ਨੰ: 2

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰ:

ਯੂਨਿਟ ਨੰ: 2

- 2.1 : ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਖੇਤਰ
- 2.2 : ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਰੋਲ
- 2.3 : ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ
- 2.4 : ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ
www.dcepbi.com ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ

- 2.1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 2.1.2 ਉਦੇਸ਼
- 2.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ
  - 2.1.3.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ
  - 2.1.3.2 ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ
  - 2.1.3.3 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ
- 2.1.4 ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ
- 2.1.5 ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ
- 2.1.6 ਸਾਰਾਂਸ਼
- 2.1.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.1.8 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

2.1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ, ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਉਸ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾ ਸਕੇ।

2.1.2 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) :

- (i) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- (ii) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ।
- (iii) ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- (iv) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- (v) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ।
- (vi) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।

2.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ :

2.1.3.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Education) :

ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਦਾ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਸਿੱਖਿਆ ਅਰੋਗ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਰੋਗ ਮਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਚਾਈ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।” ਪੈਸਟਾਲੋਜ਼ੀ (Pestalozzi) ਅਨੁਸਾਰ “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ, ਇਕਸੁਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।”

ਅਰਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ (Aurbindo Ghosh) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ।”

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ (Mahatma Gandhi) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਚਤਮ ਗੁਣ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ

ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕੇ।

ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

2.1.3.2 ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Sociology) :

ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਗਰੁੱਪਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ, ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸਮਾਜਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਮਟੇ (Comte) ਨੇ ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਂਡਰਸਨ (Anderson) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :

ਗਿਨਸਬਰਗ (Ginsberg) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

ਗਿਲਨ ਅਤੇ ਗਿਲਨ (Gillin and Gillin) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਜੀਵ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰੀਵ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।”

ਮੈਕਸਵੈਬਰ (Maxweber) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਈ.ਟੀ. ਹਿਲਰ (E.T. Hiller) ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.1.3.3 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ (Relationship between Education and Sociology) :-

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢੱਲਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਉਟਾਵੇ (Ottaway) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਨੁਹਾਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਮਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਢੰਗਾਂ, ਤਕਨੀਕਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2.1.4 ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ (Nature of Educational Sociology):

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਈ.ਜਾਰਜ. ਪੇਨ (E. George Payne) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ' (Principle of Educational Sociology) 1908 ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਨ ਡਿਊਈ, ਮੈਕਸਵੈਬਰ, ਕਲਾਰਕ, ਓਟਾਵੇ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

ਜਾਨ ਡਿਊਈ (John Dewey) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਓਟਾਵੇ (Ottaway) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।"

ਫਰਾਂਸੀਸ ਜੇ. ਬਰਾਉਨ (Francis J. Brown) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਟੋਲੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

2.1.5 ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Educational Sociology)

:

ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੁਦਾਇ, ਘਰ, ਸਭਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਣ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਇਸ ਦੀ ਉੱਠਣੀ, ਗਿਰਾਵਟ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਧਰਮ, ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਹਿਮ, ਰੁਹ-ਰੀਤਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤੱਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਡੋਡਸਨ (Dodson) ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ।

1. ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ
2. ਸਕੂਲੀ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ
3. ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਮਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੁਹ-ਰੀਤਾਂ, ਲੀਹਾਂ, ਰਿਵਾਜ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ, ਭਵਨ ਕਲਾ, ਹਸਤਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਮਲ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਕੂਲੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਣਿਆ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.1.6 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary) :

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:-

- (ੳ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਘਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਖੇਡ ਟੋਲੀਆਂ, ਜੁੰਡਲੀਆਂ ਆਦਿ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ।
- (ਅ) ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਬਣ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਮ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਣਦੇ ਹਨ।
- (ੲ) ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ, ਸਿਨੇਮਾ, ਟੀ.ਵੀ. ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਹ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਠਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਢੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੋਚਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਕ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਥਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਲੋੜ।
- (ਖ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਗ) ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਘ) ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- (ਙ) ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਿਵੇਂ ਖੇਡ ਜੁੰਡਲੀਆਂ, ਡਰਾਮਾ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਭਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।

ਇਹ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

2.1.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ? ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉ।
2. ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ? ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉ।
4. ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
5. ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

2.1.8 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ (Suggested Books and Web Sources)

1. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
  2. ਡਾ. ਐਸ. ਐਮ. ਮਾਨ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
  3. ਡਾ. ਐਮ. ਆਰ. ਕਾਂਸਲ- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
  4. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
  5. ਡਾ. ਟੀ. ਐਸ. ਸੋਢੀ - ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
6. en.wikipedia.org
  7. www.ehow.com
  8. books.google. co.in
  9. www.answers.com

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਰੋਲ

ਚਾਂਚਾ

- 2.2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 2.2.2 ਉਦੇਸ਼
- 2.2.3 ਕਲਚਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਰਥ
- 2.2.4 ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਡੀਫੀਨੀਸ਼ਨ ਥੀਊਰੀ
- 2.2.5 ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ
- 2.2.6 ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ
- 2.2.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.2.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

2.2.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਮਨੁੱਖ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ, ਵਤੀਰੇ ਸਭ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਢਾਂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸਭ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਣਨੀ (ਮਾਂ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਔਲਾਦ (ਸੰਤਾਨ) ਵੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ, ਰਵੱਈਆ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀ ਹੈ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

1. ਡੇਵਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ (Society) ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

2. ਗਿਲਨ ਅਤੇ ਗਿਲਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਜੀਵਨ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਚਾਹੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਚਾਹੇ ਖੋਜਾਂ, ਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹੋਣ।”

3. ਫਿਲਪ ਫੋਸਟਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲਾਂ, ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ (form) ਵਿਚ ਆਈ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ (modification) ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰੋਲਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.2.2 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) :

- (i) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
- (ii) ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੋਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣਾ।

2.2.3 ਕਲਚਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਰਥ (Meaning of Culture) :

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਕਲਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨੌਰਡਸਕੋਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਇਕੱਠਤਾ, ਸੰਬੰਧ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਕਸਾਹਟ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਚਾਰ ਆਦਿ। ਸਮਾਜ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆ (interaction) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਰੋਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਕਲਾਵਾਂ, ਹੁਨਰ, ਨ੍ਰਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲਚਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਜ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਔਟਾਵੇ (Ottawa) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ (The culture of a society means that total way of life of a society)

ਈ.ਬੀ. ਟੇਲਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਲਚਰ ਉਹ ਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਵਸਥਾ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ("Culture is that complex, whole, which includes, knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society."—E.B. Taylor)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.2.4 ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਡੀਫੀਊਜ਼ਨ-ਥੀਊਰੀ (Diffusion Theory of Social Change) :

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਪਾਸੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਕੱਟੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਛੱਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਜਨੇਊ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਹਰ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਛੱਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਸਰਣ (diffusion) ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕੁਝ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2.2.5 ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ (Factors Influencing Social Change) :

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਮਰਡੋਕ (Murdock) ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਘਾਟਾ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਵਸੋਂ ਦਾ ਥਾਂ ਬਦਲਣਾ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਧੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਹੜ੍ਹ, ਭੂਚਾਲ, ਮਹਾਂਮਾਰੀ), ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਤੱਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੱਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਰਡੋਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਰਣ (diffusion) ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਦਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਵੀਂ ਆਦਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੀਂ

ਆਦਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਸਰਣ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਚਾ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਇਕ ਆਦਤ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਦਤ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਦਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਸਾੜੀ-ਬਲਾਊਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਦਤ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕ ਇਸ ਨਵੀਂ ਆਦਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਲ (imitation) ਦਾ ਅਮਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਰਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਦਤ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ, ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਦਤ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ (Social acceptance) ਵਿਚ ਫਰਕ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭੁਲੇਖੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸਰਣ (internal diffusion) ਅਤੇ ਕਲਚਰਲ ਉਧਾਰ (cultural borrowing) ਨੂੰ ਬੈਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਚੋਣਵੀਂ ਨਾਂਹ (Selective elimination) ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਦਤ ਉੱਨੀ ਦੇਰ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਕੰਮ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਆਦਤ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਠੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਫੇਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੀ ਉਹ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੰਦੂਕ ਤੋਂ ਪਸਤੋਲ, ਪਸਤੋਲ ਤੋਂ ਸਟੇ ਨਗਨ, ਸਟੇਨਗੇਨ ਤੋਂ ਏ. ਕੇ. ਐਸਲਟ ਰਾਈਫਲ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਏਕੀਕਰਣ (integration) ਨਵੀਂ ਆਦਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਗਬਰਨ (Ogburn) ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਅਵਧੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਆਦਤ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਲਚਰਲ ਲੈਗ (Cultural leg) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਆਦਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ

ਇਹ ਕਲਚਰਲ ਲੈਗ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਟੀ.ਵੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਲਚਰਲ ਲੈਗ ਹੀ ਹੈ।

ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਨਵੀਨਤਾ (innovation) ਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਆਦਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਦਾ ਸਾੜੀ ਬਲਾਉਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ। ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ (Social acceptance) ਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਆਦਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਚੋਣਵੇਂ ਨਾਂਹ ਦਾ (Selective elimination) ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਦਤਾਂ ਹੀ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਜਾਂ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ (integration) ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਵੀਂ ਆਦਤ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.2.6 ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ (Education and Social Change)

ਕੁਠਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1966) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਜੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ, ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਸਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਏਜੰਟ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਏਜੰਟ ਹੈ ‘ਸਿੱਖਿਆ’। ਸਿੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ : ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾਕੇ, ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਸਥਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ : ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਾਭ ਸੁਝਾਅ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ : ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਸੌਟੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦਵੰਦ, ਦੋ ਪਾਸੀ ਮੁਆਮਲਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਗਲਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਰਾਹੀਂ ਗੈਰ-ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਰੋਕੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇੱਛਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ : ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਲੋਕ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਰਾਮਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੀ।

5. ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ : ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ, ਸਹੀ ਗਲਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆ ਕੇ : ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕੀਕਰਣ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੀਡਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ।

2.2.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਲਿਖੋ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਡੀਫੀਨਿਸ਼ਨ ਥੀਊਰੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਪਰ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

2.2.8 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ (Suggested Books and Web Sources)

1. ਐਮ. ਆਰ. ਕਾਂਸਲ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਧਾਰ
2. ਟੀ. ਐਸ. ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
3. ਟੀ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
4. ਟੀ. ਐਸ. ਸੋਢੀ ਅਤੇ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ
ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ
5. en.wikipedia.org
6. www.ehow.com
7. books.google.co.in

ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

2.3.1 ਉਦੇਸ਼

2.3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.3.3 ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ

2.3.4 ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.3.1 ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ

1 ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੇ।

2 ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ।

3 ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕਰਨ ਦੇ।

4 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ।

5 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ।

2.3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰ ਨਿਰਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੀਮਤੀ ਨਿਰਣਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, “ਇਹ ਇਕ ਫੁੱਲ ਹੈ।” “ ਇਹ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਹੈ”। ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਝੂਠ। ਪਰ “ਇਹ ਫੁੱਲ ਸੁੰਦਰ ਹੈ” ਅਤੇ “ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਹੈ”, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਝੂਠ? ਇਸ ਪਰਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਲ ਵਿਗਿਆਨ (Axiology) ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ Axiology ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ-“Axios” ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਉਪਯੁਕਤ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ, ਅਤੇ “logy” ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ Axiology ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਮੁੱਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਦੇਵਾਂਗੇ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਕਸੋਟੀ ਹੈ? ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਤਰਕ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ -ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਮੁੱਲਾਂ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਉਣਗੇ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੋਣ, ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਧੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਧੀਆ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਚੋਣ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ, ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਧੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਕੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਦੇ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਹਾਰਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਉਦੇਸ਼, ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਆਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸੱਚ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਮ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥ, ਸ਼ੋਭਾ, ਉਚਾਈ, ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰਥ-ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, “ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—(1) ਵਟਾਂਦਰਾ ਮੁੱਲ (Exchange Value) ਅਤੇ (2) ਉਪਯੋਗਤਾ ਮੁੱਲ (Utility Value)”। ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿੰਨੀ ਕੀਮਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਧਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਟਾਂਦਰਾ-ਮੁੱਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ, ਇੱਛਾ, ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਇਹ ਉਪਯੋਗੀ-ਮੁੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇਕ ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਸ ਰੁਪਏ ਹੈ ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ-ਮੁੱਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਟਾਂਦਰਾ-ਕੀਮਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰਥ-ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰ ਉਪਯੋਗਤਾ-ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲ ਕੀ ਹੈ? ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਿਉਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਉਣਾ ਕਿਉਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਤੀਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਫਿਰ ਪੁੱਛਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਟੀਚੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕਹਿਣਗੇ “ਭੱਠ ਪਏ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ, ਮੈਂ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਦਾ ਸੌਂ ਕੱਢਦਾ ਹਾਂ,” ਦੂਜਾ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਸੱਚ ਸੱਚ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕੰਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉੱਤਮ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮੁੱਲ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲ

ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਧਯ ਕੋਲ ਮੁੱਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਐਨਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.3.3 ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ : ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੱਚਣਾ ਜਾਂ ਖੇਡਣਾ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਇਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੁੱਲ ਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਪਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਮੁੱਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ”-(J.S.Mill)। David Hume ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਵਿਕ ਅਰਥ: ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੈਤਿਕ ਅਰਥ: ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਮਤੀ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ: ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਿੱਖਿਆ-ਸਾਸ਼ਤਰੀ, ਸਮਾਜ-ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ‘ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ:

- 1 **Allport** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੁਚੀ ਹੈ।”
- 2 **R.K.Mukerjee** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲਣ, ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਪਹਿਲ, ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।”
- 3 **D.H.Parker** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸਲ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਰਫ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨ ਕਿ ਵਸਤੂ।”
- 4 **R.B.Perry** ਅਨੁਸਾਰ: “ਕੋਈ ਵੀ ਉਦੇਸ਼, ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੁੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਿੱਥਦਾ ਹੈ।”
- 5 **Clyde Kluckhohn** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਚੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- 6 **Edgar Brightman** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਢਲੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਿਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦਾ ਅਸਲ ਤਜਰਬਾ ਹੈ।”

7 **John Dewey** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਇਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਅੰਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ, ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

8 **Dr. Prem Kirpal** ਅਨੁਸਾਰ: “ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: (i) ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ-ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਮੁੱਲ, (ii) ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ-ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ (iii) ਜੋ ਅਸੀਂ ਬੀਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ।” ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੁੱਲ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵੀ.....ਮੁੱਲ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਨਵਾਂਪਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।”

9 **Henderson** ਅਨੁਸਾਰ: “ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

10 **N.T.Ram** ਅਨੁਸਾਰ: “ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਲਈ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।”

11 **Kane** ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਆਦਰਸ਼, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਮਿਆਰ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”

12 **Cunningham** ਅਨੁਸਾਰ: “ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਣ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

13 **J.S.Brubacher** ਅਨੁਸਾਰ: “ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ।”

ਚਰਵਾਕਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ।”

ਸਾਰਾਂਸ਼: ਮੁੱਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਪਟਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜੋ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2.3.4 ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਲਚਕਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ: ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਚਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਧਰਮ=ਨੀਤੀ, ਅਰਥ=ਧਨ, ਕਾਮ=ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼=ਆਜ਼ਾਦੀ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

1) ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

- 1 ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ
- 2 ਨਿਡਰਤਾ
- 3 ਅਹਿੰਸਾ
- 4 ਸੁੱਧਤਾ (ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ)
- 5 ਆਤਮ-ਕੁਰਬਾਨੀ
- 6 ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ

2) ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- 1 ਅਹਿੰਸਾ (Ahimsa)
- 2 ਸੱਚ (Truth)
- 3 ਸਬਰ ਅਤੇ ਸੰਯਮ (Astayam)
- 4 ਸੁੱਧਤਾ (Brahmacharya)
- 5 ਮੋਹ-ਤਿਆਗ (Aparigraha)
- 6 ਸਰਰੀਕ ਮਿਹਨਤ (Sharirsharma)
- 7 ਸੁਆਦਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ (Aswada)
- 8 ਨਿਡਰਤਾ (Sarvatra Bhavjavarjana)
- 9 ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਪਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ (Sarva Dharma Sambhava)
- 10 ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ (Swadesh)
- 11 ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Sparsha Bhavna)

(3) ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਅਰਸਤੂ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ

- 1 ਸੱਚ
- 2 ਸੁੰਦਰਤਾ
- 3 ਚੰਗਿਆਈ

ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸੱਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(4) ਪਾਰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਰਕਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ

- 1 ਜੈਵਿਕ ਮੁੱਲ
- 2 ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
- 3 ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ
- 4 ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ
- 5 ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ
- 6 ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
- 7 ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ

8 ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(5) **Spranger** ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Spranger ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

- 1 ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੁੱਲ
- 2 ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
- 3 ਸੁਹਜਾਤਮਕ
- 4 ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ
- 5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ
- 6 ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(6) **V.K.Gokak** ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Gokak ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ

- 1 ਸੱਚ
- 2 ਪਿਆਰ
- 3 ਸਾਂਤੀ
- 4 ਅਹਿੰਸਾ
- 5 ਚੰਗਾ ਆਚਰਣ

(7) **Harry S. Broudy** ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Harry S. Broudy ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Building a Philosophy of Education* ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ

- 1 ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
- 2 ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ
- 3 ਮੰਨੇਰੰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ
- 4 ਸੰਘੀ ਮੁੱਲ
- 5 ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
- 6 ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ
- 7 ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(8) **Berelson** ਅਤੇ **Salter** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Berelson ਅਤੇ Salter ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:

- (i) ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ: ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ- ਦਲੇਰੀ, ਪਿਆਰ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ
- (ii) ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ: ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ- ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਸਫਲਤਾ, ਨਿੱਜੀ ਸਫਲਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ।

(9) **Thomas** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Thomas ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਛੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ

1. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
2. ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ
3. ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ
4. ਸੱਤਾ ਮੁੱਲ
5. ਪਦਾਰਥਕ ਮੁੱਲ
6. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(10) **Weil** ਅਤੇ **Weid** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

- (i) Weil ਅਤੇ Weid ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:
- (i) ਜਨਤਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਘਟਨਾ, ਸੰਬੰਧ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਦਦ
- (ii) ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਧਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਆਦਿ
- (iii) ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਮੌਕੇ

(11) **Roheach** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Roheach ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ

- (i) ਸਹਾਇਕ ਮੁੱਲ
- (ii) ਮਿਆਦੀ ਮੁੱਲ

(12) **Turner** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

- (i) ਸੂਖਮ
- (ii) ਸਥੂਲ

(13) **Golightly** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Golightly ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਦੋ ਪੱਖੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

- (i) ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲ
- (ii) ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ

ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੱਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹਨ।

(14) **Walter G. Everett** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Walter ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Moral Values' ਵਿਚ ਅੱਠ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ:

1. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ: ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਬਜ਼ਾਰ ਮੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ੀਦੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਸਾਧਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਸਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. ਸਰੀਰਕ ਮੁੱਲ: ਇਹ ਸਿਹਤ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।
3. ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ: ਜੋ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ: ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ: ਇਸ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਇੱਛਿਤ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਾਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਂ, ਉਪਕਾਰ, ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ, ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
6. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ : ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਹਨ।
7. ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ: ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਤਾਂਘ ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
8. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ: ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

- 2.4.1 ਚੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ
- 2.4.2 ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ
- 2.4.3 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- 2.4.4 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- 2.4.5 ਸਾਰ
- 2.4.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 2.4.7 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਵਲੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:

1. ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਮੁੱਲ: ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। H. Parkar ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਮੁੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ, ਮਨ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਮੁੱਲ :ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਗਰੀ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਪੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਝੁਕਾਅ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ।

(ਸ) ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ:

Brubacher ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘Modern Philosophies of Education’ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ:

1. ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਲ
2. ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਂ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ।

1. ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਲ: ਇਹ ਉਹ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ: ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁੱਲ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਂ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ: ਇਹ ਮੁੱਲ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਆਮ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਅੱਗੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(i) ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ : ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਧਨ ਰੂਪੀ ਮੁੱਲ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇ ਇਕ ਲੜਕਾ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ii) ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ : ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਪੋਸਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰਤਾ ਤੋਂ ਸਾਪੇਖਕ ਹਨ।

(ਹ) ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ:

ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ। ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਸਵਾਰਥੀਪੁਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਮੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ।

ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰਲੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.4.1 ਚੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ

1. ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ: ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੁੱਲ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਇਹ ਵਧੀਆ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਹੰ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਘ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਿਹੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

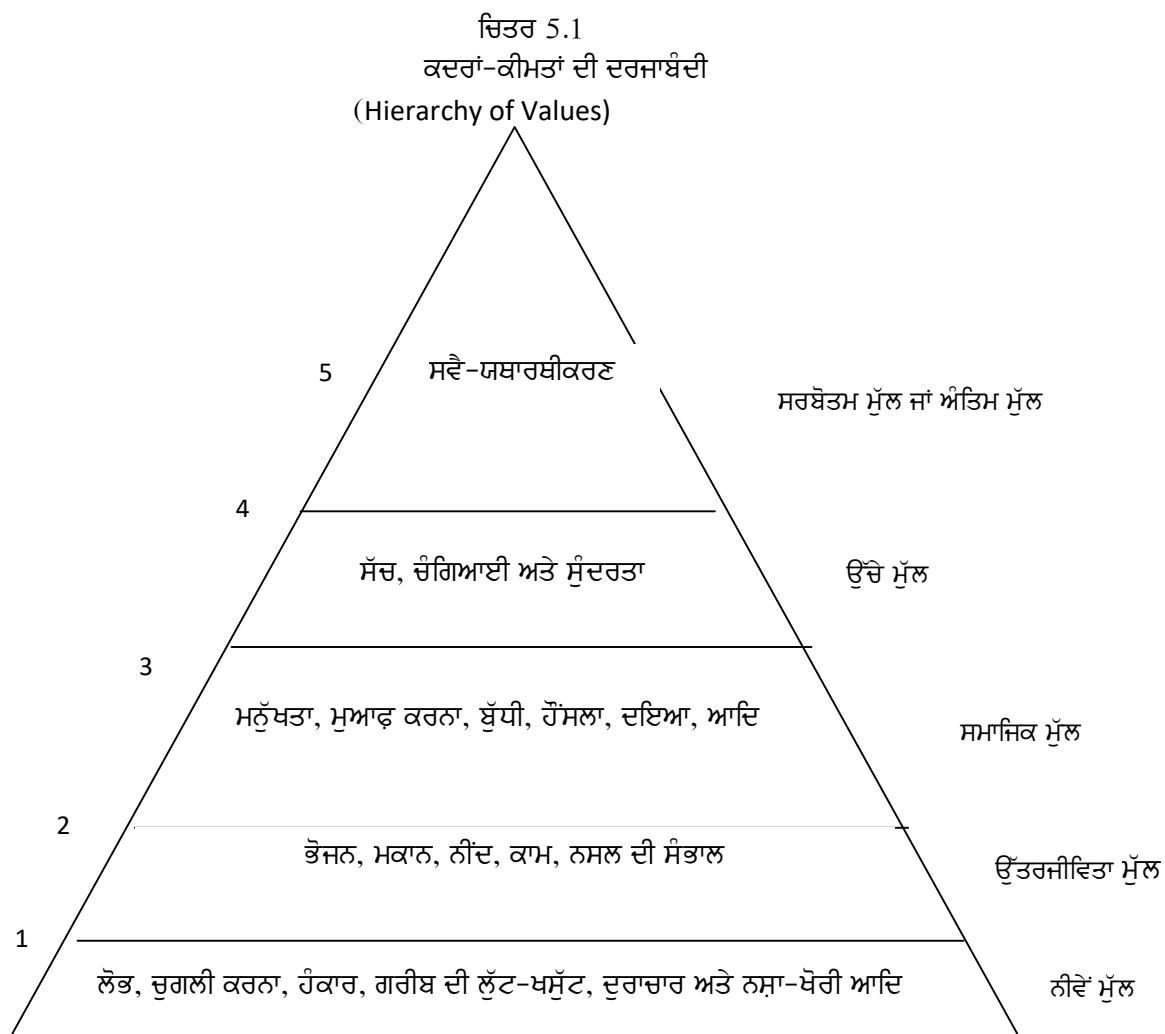
2. ਸਥਿਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ: ਅਲਪਕਾਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥਿਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੁੱਲ ਤਤਕਾਲੀ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁੱਖ ਸਾਪੇਖਕ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁੱਖ ਅਸਥਿਰ, ਸੰਘ ਦਾ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਹਨ। ਸੰਘ ਦੇ ਸੁੱਖ, ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਹਨ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ: ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ ਗ਼ੈਰ-ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ (ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ) –ਆਰਥਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ- ਦੂਜੀਆਂ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਧਰਮ ਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਸਵੈ, ਸੁਮੇਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵੈ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁੱਲ ਹੋਣਗੇ ਉੱਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਹੋਣਗੇ।

ਉੱਪਰਲੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਸੰਘ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਜਿਹੇ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਗਿਆਨ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਚੰਗਿਆਈ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਚਰਿੱਤਰ, ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਮਤ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ, ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਹਨ। ਪੰਡੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਾ ਹੈ।

2.4.2 ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ : ਅਸਲ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਜਾਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੀਮਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਮਨ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿਤਰ 5.1 ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸਨ-ਸਾਸ਼ਤਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ: ਉਹ ਮੁੱਲ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਪਸੂ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲਸਾ, ਲੋਭ, ਪਿਆਰ, ਮਾਣ, ਗੁੱਸਾ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨਾ, ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ, ਵਿਭਚਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. ਉੱਤਰਜੀਵਿਤਾ ਮੁੱਲ: ਕਿੱਤਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਮਕਾਨ, ਕਾਮ ਆਦਿ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ : ਇਹ ਉੱਤਰਜੀਵਿਤਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਉੱਚੇ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇਣਾ, ਬੁੱਧੀ, ਹੌਸਲਾ, ਦਇਆ ਆਦਿ। ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਉੱਚ ਮੁੱਲ: ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੁੱਲ (ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਿਕਤੀ) ਭਾਵ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ, ਮਾਪੇ, ਧਰਮ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਭਾਵ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਸਕਦੀ।

5. ਅੰਤਿਮ ਮੁੱਲ: ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ-ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਏਗੀ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉੱਚ ਮੁੱਲ, ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਮੁੱਲ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਵਾਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਨ ਹੀ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਮਤ, ਬਣਤਰ, ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਤਰਜੀਹ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਇਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2.4.3 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਦੂਮਈ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਂ-ਸੀਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਤਾਘ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਘਰ, ਸਾਥੀ, ਬਰਾਦਰੀ, ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਰਗੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ.ਐਸ.ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਤੱਥ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

1. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ: “ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੰਭੀਰ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੀਤੀ ਸਾਸ਼ਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਈਏ।”

2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ: ਨੀਤੀ ਪਰਿਪੇਖ: ‘ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਸੰਕਟ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਆਮ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਘਟੀਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਲਕਿ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

3. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ, 1986: ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ:

(i) ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ: “ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਕਾਇਰਤਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

(ii) ਸਥਾਈ ਮੁੱਲ: “ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ, ਹਿੰਸਾ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਅਤੇ ਹੋਣੀਵਾਦ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।”

(iii) ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮਗਰੀ: “ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕੋਲ ਸਾਡੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

4. ਸੁਆਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ: “ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮਾਪੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤਾਤਨਾ ਲੈਣ।”

5. ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ: “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦਾ ਦੈਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ.....ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਡੇ ਹੱਥ 'ਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ।”

6. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਨੁਸਾਰ: “ਸਿੱਖਿਆ ਹੱਥ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਜੋ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ।”

7. ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ: ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫਾਇਦਾ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹੈ।”

8. ਅਰਬਿੰਦੋ ਅਨੁਸਾਰ: “ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਵਿਚ, ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨੀਚਲੇ ਪੜਾ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੁੱਲ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੰਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

9. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ : “ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇਣਾ ਹੈ।”

ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ: ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਦਾ 15-30 ਮਿੰਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ (i) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ii) ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ (iii) ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਣ (iv) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ (v) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ।

2. ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਾ: ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਧਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸੱਚ (ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪਿਤਾ) ਦੱਸਿਆ

ਜਾਵੇ। ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਪੀਰੀਅਡ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ (ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ) ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜੂਨੀਅਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ (ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ (10ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ (12ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਤੱਕ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

3. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ: ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਾਸ਼ਤਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

4. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ: ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਾਸ਼ਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ: ਨੈਤਿਕਤਾ/ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਬਲੇ: ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡੇਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ: ਸੰਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

8. ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ: ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ।

9. ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ: ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

10. ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ: ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯੂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

11. ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਈਸਾ, ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਲਾਰਡ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਟੈਗੋਰ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਆਦਿ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।

12. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਜਿਵੇਂ ਯੂ ਐਨ ਓ ਦਿਵਸ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਸ, ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।

13. ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ: ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਫਿਲਮਾਂ, ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ, ਅਖਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਦਭੁਤ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਟੀ ਵੀ ਸੀਰੀਅਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਫਿਲਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਖਾਵੇ।

14. ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ: ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ ਕੱਢਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਕੀਮਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਗੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਾਲੇ ਸਲਾਨਾ ਜਾਂ ਛਿਮਾਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

15. ਮੁੱਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੁਰਸਕਾਰ: ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚਾਈ ਆਦਿ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪੁਰਸਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

16. ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ: ਨਿਪੁੰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਧੀਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

(i) ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨ ਨਫ਼ਾ ਨ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਰਿਆਇਤੀ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਵੇਚੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਹਨਤੀ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।

(ii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਕੰਟੀਨ: ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨ ਨਫ਼ਾ ਨ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਟੀਨ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਗੇ।

(iii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਡਾਕ ਘਰ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਡਾਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

17. ਗਰਲ ਗਾਈਡਿੰਗ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਯੋਜਨਾ (ਐਨ ਐਸ ਐਸ): ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਗੰਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਆਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ'। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਐਨ ਸੀ ਆਰ ਟੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ "Documents on Social, Moral and Social Value in Education" ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ 84 ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2.4.4 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(i) ਪਾਠਾਂਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ, ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ, ਅੰਤਰ-

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ,) ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। M.t.Ramji ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

(ii) ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ: ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੱਖੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ, ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(iii) ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਜ਼ਰੀਆ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹੈ।

2.4.5 ਸਾਰ: ‘ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣਗੇ’ ਅਤੇ ‘ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਕੂਲ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣਗੇ’ ਕਹਵਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕੇ ਸਕੂਲ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਪੇ-ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਘ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2.4.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. Brubacher, J.S.: Modern Philosophies of Education.
2. Kaul, G.N.: Values and Education in Independent India.
3. Sodhi, T.S. and Aruna Suri: Philosophical and Sociological Foundations of Education.
4. Pandey, R.S.: An Introduction to Major Philosophies of Education.
5. Taneja, V.R. : Philosophical and Sociological Foundations of Education.

2.4.7 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ:

1. ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ?
3. ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਰਕ ਕਿਵੇਂ ਹਨ? ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
4. ਮੁੱਲ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ? ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ?
5. ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਦ-ਕ੍ਰਮ/ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।